

Славен РАВЛИЋ*

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА У ГЛОБАЛНОМ ДОБУ: МОДЕРНЕ КОНЦЕПЦИЈЕ И МОДЕЛИ НАЦИОНАЛНЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

1.

У посљедњих двадесетак година енциклопедија се дубоко промијенила у садржају и облику. Уз традиционални књижни облик, све су се више појављивале и енциклопедије у електронском, а потом и у интернетском облику. Велике професионалне енциклопедије објављују се у оба облика, с тим да све више доминира интернетски (мрежни) облик. *Encyclopaedia Britannica* се на почетку 1990-их почела тискати на CD-ROM-у, а потпуна верзија енциклопедија на два диска објављена је 1995, док се 1999. појавила на DVD-у, те се отад сваке године објављује у том облику. У исто вријеме, 1994, *Britannica* се појавила и као интернетска енциклопедија, па ова два облика (електронски и интернетски) данас посве доминирају, а корисници их често комбинурају. И друге угледне енциклопедије покренуле су интернетска издања. Поред тога, енциклопедије су све отвореније својим читаоцима и корисницима, а у неким енциклопедијским облицима (*Wikipedija*) пишу их и уређују сами корисници. И у садржајном смислу енциклопедије су доживјеле знатне промјене. Под утјецајем *Wikipedije* постале су отвореније према популарној култури. Садржајне промјене су наступиле и због настављања политизација енциклопедистичких дјела, али у различитим идеолошким перспективама: националним, идентитетским, родним. Традиционална схваћања националне култу-

* Проф. др Славен Равлић, Правни факултет, Загреб

ре изгледају неадекватно у свјетлу идеологије феминизма или политике идентитета модерних мултикултуралних друштава, па је класична национална енциклопедија изложена оштрим приговорима, које је дијелом узимала у обзир. Но, ни либералнији и радикалнији приступи енциклопедији нису лишени оспоравања. Старе се концепцијске опреке универзалног и националног обнављају у новом облику. Истодобно, енциклопедијски модел организације знања добио је ширу примјену те се почиње користити као универзални модел организације знања за знаност и јавно образовање. Тако је почетком 2000-их покренут велики глобални вишејезични Пројект нове енциклопедије (New Encyclopaedia Project – NEP; у њега је укључена велика мрежа знанственика из бројних земаља, а 2006. објављен је први свезак *Проблематизирање глобалног знања – Problematizing Global Knowledge*), који је пошао од идеје да „енциклопедистичка форма са својом способношћу индексирања и сажимања велике количине грађе пружа стратегију за организовање грађе”, да су енциклопедије „важан ресурс за јавно образовање са својим кратким описима, приступачним стилем и суставом индексирања”, да су оне „важна оријентација и мапирајуће направе у доба експандирајућег знања и информацијске прекрцаности”, па зато требамо „промислити енциклопедијску форму и испитати могућности успоставе нових начина приступа знању и повећању креативне укључености људи у истраживачки и образовни процес” (Featherstone и Wenn, 2006).

Два су одлучујућа фактора дјеловала у смјеру нове улоге и облика енциклопедија и енциклопедизма. Први је развој информацијске технологије који омогућује посве нове суставе похрањивања и дистрибуирања информације. Обухват и похрањивање знања енормно су увећани, готово да нема граница дигитализације – базе података, хиперлинкови, претраживачи. Створена је могућност прекорачења граница традиционалних енциклопедија. Интернет је отворио нову утопијску визију енциклопедизма, потпуног знања које је универзално доступно. Други чимбеник је економски и друштвени процес глобализације, који појединце, народе и земље увлачи у један козмополис, један глобални град, довољно јединствен и једнообразан по друштвеним правилима и културним обрасцима да би једном могао постати глобалним селом, али барем засада то је простор разлика и сукоба. Истина, интегра-

ција економије напредује према стварању јединствених свјетских процедура и према једном господарски све уједињенијем свијету. Но повећане су друштвене неједнакости, ослабљене су, а понегдје и разорене, социјалне везе међу појединцима те смањен политички утјецај институционалне политике, а значајно је порасло неповјерење према политичким институцијама и институционалним ауторитетима, политичко отуђење и апатија. Фрагментација и индивидуализација друштва довела је до губљења осјећаја за јавни интерес и јавно добро и знатног слабљења свих колективних вриједности и идеологија, те је подупрла превласт неолибералне идеологије слободног тржишта и слободног појединца. То је, истодобно, изазвало културну нестабилност и сукобе. Глобализацијским културним уједначавањем постојеће културне разлике постају видљиве, а тиме још више изложене разоткривању и покушајима затирања, што изазива нове сукобе и фрагментације. Идентитети су проблематичнији, али и потребнији. Питање националног културног идентитета постало је изнимно важно, а енциклопедије, као универзално доступне, немају само информацијску него све више идентитетску функцију и намјену.

Није зато тешко одговорити на питање зашто данас требамо професионално уређене енциклопедије. Некад су енциклопедије пружале сређено и систематизирано укупно људско знање и мало тога важнога је остајало изван њих. Но број извора знања се умножио, количина информација силно је порасла, али се њихова релевантност и поузданост смањила. У отвореним интернетским енциклопедијама има одличних чланака, али и посве непоузданих и произвољних; постоји превласт популарне културе, а редукција и непоузданост обраде важних подручја (нпр. права, медицине, технике, па и повијести). Ако можда више не могу бити сума укупног људског знања, професионалне енциклопедије, као производ признатог врхунског знања и умијећа, постале су нека врста водича који сређује и систематизира укупно знање и чува културне стандарде. Такве енциклопедије дају корпус релевантног, систематизираниог и поузданог знања које је такво јер их раде врхунски стручњаци. Уз то, данас професионалне енциклопедије постају отворене за комуникацију с корисницима и за њихове доприносе (у облику коментара, приједлога за побољшање или исправљања неточности, али и као посве сурадничка допуна постојећих чланака или ини-

цирање нових), те тиме шире енциклопедистичку културу, а истодобно и даље испуњавају своју темељну задаћу – истинита, поуздана, уравнотежена и разумљива информација о свему релевантном. Укратко, требамо професионалне енциклопедије јер требамо више него икад очувати она велика начела на којима се од француске *Енциклопедије* темеље енциклопедије: 1) потпуност (све друге форме доносе неке информације о свакој јединици којом се баве, само енциклопедије настоје обухватити укупно знање у његовом напредовању); 2) конзистентност (информацијска структура енциклопедије темељи се на спознајно-логичкој структури знанственог знања); 3) објективност (идеал истините и поуздане информације, вриједносна неутралност и уравнотеженост); 4) разумљивост (стилска једноставност и јасноћа у презентирању знања); 5) међуповезаност (свака енциклопедија настаје на темељу искустава и садржаја претходних енциклопедија јер изражава континуитет људског знања); 6) комуналност (енциклопедије су колективни потхвати великог броја уредника и сурадника, обликују их лексикографски стручњаци и шира сурадничка заједница у коју су окупљени врхунски умови; класични примјер је француска *Енциклопедија* коју су стварали Diderot, d'Alembert, Helvétius, Holbach, Turgot, Voltaire, Rousseau и други велики умови, а савремени *Британска енциклопедија*, вјеројатно највећа концентрација интелектуалне снаге у свијету). Та су се начела потврдила у досадашњим промјенама, па и у промјенама које је донијела глобализација и информацијска револуција, кад су се нека од њих, као што су начела потпуности и комуналности, суочила с великим изазовима енорно растућег знања и упућених корисника.

2.

Колико су се свим тим промјенама ипак измијениле функције енциклопедија? Колико су оне постале друкчија врста дјела него прије? Енциклопедије су књиге специфичне врсте, различите од свих других књига. Umberto Eco је прецизно истакао ту разлику: „Постоје двије врсте књига: оне које се читају и оне којима се служимо” (Eco, 1996). У ову другу врсту спадају енциклопедије. Оне се разликују од свих других књига по опсегу обухваћеног знања и начину на који је оно организирано, што увјетује начин кориштења енциклопедијских књига. У писму Лују XIV Leibniz се 1680. жали

на „страшну масу књига која непрестано расте”, плашећи се да ће на крају „неред постати готово несавладив” (цит. према: Yeо, 2001: 87–88). Leibniz устврђује да та поплава књига обухваћа и старо и ново знање те прелази интегрирајуће способности индивидуалних читатеља и тако пријети да разнесе прихваћени круг наобразбе. Кључни проблем за Leibniza је што растући број књига доноси проблем како нове чињенице, идеје и теорије организирати у кохерентан и суставан поредак цјелине. Све се више чита и 18. стољеће се сматра „револуцијом читања” (Burke, 2000). Но, како се чита? Rolf Englesing је направио разликовање „интензивног” и „екстензивног” читања (Englesing, 1974). За разлику од интензивног читања као затвореног и понављајућег читања малог броја књига, нпр. Библије, екстензивно читање означава брзо конзултирање или летимично читање великог броја текстова. Тај други начин у 18. стољећу поступно замјењује први начин. Прекомјерност је створила проблем усвајања знања и промијенила читалачке навике, а различите врсте рјечника, лексикона и енциклопедија биле су рјешење за тај проблем. Те су књиге истодобно могле потакнути екстензивно конзултирање (Burke, 2000: 182), јер нису биле приређене за цјеловито читање него за брзо конзултирање одређеног дијела (отуд превласт абецедног начела уређења грађе). Но, велике енциклопедије 18. стољећа истицале су потребу да се, унаточ логици абецедног реда, њихова грађа схваћа као цјеловита и јединствена, па их треба пажљиво, чак суставно читати. Оне једноставно нису хтјеле само бити извор прве обавијести, него су се презентирале као начини на које информација може бити уређена и обухваћена као знање, оне су биле средство обучавања. Један од начина да се та суставност и цјеловитост истакне били су индекси и сустави упутница. Зато су „главне енциклопедије просвјетитељства тежиле компромису између суставног и абецедног уређења” (Yeо, 2001: 114). Та се тежња задржала и у великим сувременим енциклопедијама. Једну њихову функцију и намјену већ смо истакли. Док год буде дјела које могу оправдано носити тај назив она ће увијек бити иста. Све добре енциклопедије настоје бити, како је то истакнуто у Крлежину *Предговору* првом издању *Енциклопедије Лексикографској завода* из 1955, „компендиј људског знања”, а то значи пружити цјеловиту, истиниту, поуздану, уравнотежену и разумљиву информацију о свим релевантним стварима. Та се основна функци-

ја енциклопедије није промијенила. Она је још добила на важности, јер је знање постало обимније и сложеније, а критерији одређења његове релевантности непозданији. Но, енциклопедије су и „компас за духовну навигацију” (Крлежа, 1967: 227), оне носе вољу за одређеним сликама свијета, а тиме могу платити данак идеологијама своје земље и времена. То се односи на све велике енциклопедије. Знаменита француска *Енциклопедија* била је борбено оружје просвјетитељства, вођена је идејом напретка који доноси свјетло разума у свако подручје живота па је срећу људи видјела у слободи, благостању и стварању сваке врсте (умјетничком, филозофском и знанственом, обртничком и производном), а проказивала је постојећи поредак као деспотски и тирански. Била је програм и моћно средство политичке и културне промјене, „важна интервенција у успоставу еуропског цивилног друштва у којему су слободна расправа, дијалог, толеранција и питања културних права постала хитна” (Featherstone, Wenn, 2006: 6–7). *Енциклопедија* је била намијењена подједнако дуђењу политичке свијести као и стјецању знања. Иако су је само богати могли прибавити, јефтинија издања и јавне књижнице учиниле су је доступном многим људима. Насупрот њој, *Бриџанска енциклопедија* (*The Encyclopaedia Britannica*) отворено се представљала као заговорник Британског Империја, као бранитељ монархије и британских вриједности и настојање да се енциклопедијски побије то „погубно дјело”, како је 1788. названа француска *Енциклопедија* у првом свеску трећег издања *Бриџанске енциклопедије* у посвети тадашњем британском монарху Ђури III, који је назван „оцем свог народа и просвијећеним заштитником умјетности, знаности и књижевности”. *Бриџанска енциклопедија* се почиње схваћати као застава Британског Империја и као „национална енциклопедија” у смислу пријеносника британских вриједности у колоније (Уео, 2001: 1), дакле ширења британских вриједности и традиције као универзалних. У том је стољећу стекла свјетску репутацију, те је стално повећавала. С француском *Енциклопедијом*, с којом су посве обликована темељна начела енциклопедије, била је освијештена и идеја да су модерне универзалне енциклопедије националне у том смислу да придонесе богатству нације слијевајући у њу опћа добра знаности и културе, али и у смислу да су националне у једном ужем политичком смислу јер афирмирају националну државу, њезине вриједности и по-

стигнућа као универзално добро (усп. Вујић, 1991: 35–40). Француска је *Енциклопедија* била закупљена првом идејом јер је полазила од схваћања да људско дјеловање треба бити вођено свјетлом разума које припада свима и свакоме, док је *Britannica* била више закупљена другим аспектом по томе што је била империјална у смислу властитог саморазумијевања као производа великог империја и национална у смислу ширења британских вриједности као универзалних диљем империја и свијета.

Енциклопедије 19. и 20. стољећа свој су национални карактер успоставиле као своју идеологију, па је отуд произлазила експлицитна национална легитимација енциклопедијских потхвата. Истодобно, оне су задржале универзалистички видокруг који је донијела енциклопедијска револуција 18. стољећа. Кад је у 19. стољећу превладао позитивизам, ова друга, идеолошка функција није нестала. Добила је само нови облик. Позитивизам ће постати доминантна теоријско-методолошка основа енциклопедијске производње у смислу приступа знању и у смислу његове организације и презентације. Он је дао строжи облик класичним енциклопедијским начелима, која су обликована француском *Енциклопедијом*, посебно начелима потпуности, објективности и разумљивости. Позитивистичко описивање чињеница из различитих подручја препознато је као објективни, вриједносно неутрални енциклопедијски стил који има универзалну ваљаност, а позитивистички оријентиране енциклопедије као модел сувремене енциклопедије. Таквом се методолошком стандардизацијом може објаснити прихваћеност енциклопедијског организирања знања и енциклопедија као интелектуалних пројеката те значајан раст и ширење енциклопедијске производње која се посве институционализирала и професионализирала (усп. Collison, 1966: 138–155). У другој половини 19. и на почетку 20. стољећа настао је низ енциклопедија као знак националне културне и политичке зрелости одређених земаља које су отворено носиле тежњу за доприносом потврђивању своје националне државе и њезине самосталности. Иако су углавном носене духом растућег национализма, биле су направљене у позитивистичкој методологији, те тиме прихваћене као професионалне. И доиста, енциклопедијска методологија димензионирала је њихову идеолошку намјену. На примјер, у Италији је за владавине фашизма објављена једна од најважнијих свјетских енциклопеди-

ја *Enciclopedia Italiana* (1929–39, 37 свезака), коју је уредио Giovanni Gentile, филозоф и фашистички идеолог. Чак ни изравна обрана фашистичке идеологије (сам Mussolini је написао чланак „Фашистичка доктрина“) није битно утјецала на оцјену о опћој непристраниости и поузданости те енциклопедије. Она је као и неке друге сличне енциклопедије нацивјела своје састављаче управо својом енциклопедијском методологијом систематизације и презентације знања која је прихваћена као ваљана, док се идеолошко усмјерење ограничавало на ужи круг тема.

Енциклопедијска методологија уско је повезана с универзалистичком претензијом и усмјерењем енциклопедије као резултатом развоја идеје универзалног знања, знаности и културе. Она произлази из енциклопедизма као специфичног приступа људском знању и настојања да се оно на одређен начин разумије, организира и презентира (усп. Schiffler, 1989: 9–16). Изворно је идеја енциклопедизма садржана у филозофском мишљењу као захтјев за захваћањем цјелине свега знања, обухваћањем свега. Та се идеја поступно преобликовала у тежњу за уређеним суставом свега знања, тежња за обухваћањем свега знања у једној књизи, која слиједи из идеје о једној јединственој универзалној култури. Израз се првенствено односио не само на специфични напор да се организира знање у суставном и заокруженом облику, него и на опћенитије интелектуалне аспирације великих мислилаца и полихистора који су тежили окупљању свега постојећег знања, његову организирању и усостављивању, а с циљем ширења знања и његова утјецаја. Ту идеју и идеал енциклопедизма садржи у себи сам појам енциклопедије, али и све значајније енциклопедије. Израз енциклопедија настао је из грчког *enkýklios paideía* (енкуклопаидеиа), а приписује се Хипији из Елиде, софисту из 5. стољећа прије Христа, као назив за опће, свеобухватно, заокружено образовање. Тај се израз није често користио у античкој литератури, а кад се користио није значио неко дјело него суставну опћу наобразбу и укупност узајамно повезаних знаности и дисциплина. У том се значењу Плиније Старији у предговору знаменитог дјела *Historia Naturalis* позива на „оно што Грци зову *enkýklios paideia*“ (усп. Doody, 2009). Кад се у модерним еуропским језицима у 16. стољећу појавила сложеница „енциклопедија“ она је значила што и њезина грчка претходница – циклус или сустав образовања. У значењу блиском савременом први

је израз енциклопедија употребио Павао Скалић у истоименом дјелу из 1559. Међутим, и даље се наставио користити у значењу укупности знања која би морала стећи образована особа, па се и у 17. стољећу обично није односио на неко појединачно дјело него на опсег предмета које би образована особа требала усвојити или на образовни течај у знаностима и умјетностима. Чак је и велики енциклопедист Johann Alsted своју *Енциклопедију* из 1630. замишљао као „методолошко разумијевање свега што човјек мора научити у овом животу” (Уео, 2001: 7–9). Скалићев назив је прихваћен тек у 18. стољећу, кад га је Denis Diderot дао својој славној енциклопедији. Од тада израз енциклопедија означава обиман рад од више свезака који се бави цјелином људског знања, обухваћа укупност људског знања, чињенице и спознаје из поља знања, свих знаности и дјелатности. Укратко: и енциклопедизам и енциклопедија од почетка износе идеју обухваћања свеукупног знања. Та се идеја на различите начине изражавала. Мијењао се однос према њој и сврхе којима је била подређена, а мијењао се облик у коме се појављивала. Енциклопедија је била једна књига у којој је све знање, универзална библиотека, оружје друштвене промјене, приручник од којег се почиње и иде даље.

3.

Модерним развојем енциклопедијске дјелатности појам енциклопедија значењски се проширује те обухваћа свестран и цјеловит преглед опћега или посебног знања обрађеног и организираног у облику абecedно пореданих чланака или тематских предмета. Израз енциклопедија не користи се више само за дјела у којима је обухваћено укупно људско знање, а која се у ужем смислу означавају опћим енциклопедијама. Употребљава се и за дјела у којима се свестрано и цјеловито обрађује укупна грађа неке знаности, дјелатности, подручја, државе, народа, а које уобичајено означајемо посебним енциклопедијама. Посебне се енциклопедије дијеле на националне енциклопедије, струковне енциклопедије те на остале врсте посебних енциклопедија (биографске, топонимске). Опће енциклопедије постају назив за вишетомна дјела у којима се обухваћа и обрађује укупно људско знање, а националне енциклопедије за једнотомна и вишетомна дјела у којима се обрађује укупно зна-

ње о некој земљи или народу. И једне и друге слиједи иста темељна начела енциклопедије.

Које су специфичности националних енциклопедија? Зар се оне толико разликују од опћих? И опће енциклопедије су националне, барем у два значења: прво, оне придоносе богатству нације, јер осигуравају можда најдрагоцјенији ресурс – знање, а друго, оне су афирмација посебне нације и државе (њезина језика, вриједности, постигнућа). У том смислу могу се разликовати двије врсте националних енциклопедија: 1. опћа национална енциклопедија као опћа енциклопедија с јаком националном саставницом, те 2. национална енциклопедија у ужем смислу.

Опће националне енциклопедије сажимају и систематизирају укупно знање, па су опће, но националне су и по називу и језику којим су написане, али и по томе што: 1) ниједна друга енциклопедија не представља чињенице о некој земљи, њезино наслеђе и достигнућа у таквој ширини и потпуности као што то може „њезина” опћа енциклопедија; 2) у њима су повијест и сувременост неке земље приказане непристраније, без прешућивања, искривљавања и предрасуда које други могу имати о њој; 3) ниједна друга енциклопедија не може изразити посебно стајалиште те земље према свијету које произлази из њезина геополитичког смјештаја, културе и економско-политичких интереса, а изражава се и у наизглед опћим и неутралним темама. Први енциклопедистички вриједан примјер тога типа енциклопедије на простору југоисточне Еуропе је недовршена *Хрватска енциклопедија* коју је покренуо 1938. Мате Ујевић и био јој главни уредник до 1945, кад је излажење прекинуто, а Ујевић је након оснивања Лексикографског завода 1950. био главни Крлежин сурадник и помоћник. У предговору огледном арку Хрватске енциклопедије из 1940, Мате Ујевић пише: „Ми смо у туђим лексиконима редовито приказивани слабо и оскудно, а често пута чак и увредљиво. Покрећући ово големо дјело ми желимо, да наша енциклопедија буде у првом реду хрватска, то јест да се посебно и опширније обазире на хрватске прилике, а затим на прилике ближих, сродних народа, док ће прилике и особине далеких народа приказивати збитије и сажетије... Хрватска енциклопедија је додуше енциклопедија опћег знања; она обухваћа све земље и све народе, све научне дисциплине, и то у опсегу, који може задовољити не само љубитеље науке, него и струч-

њаке, али је посебна пажња посвећена хрватском човјеку и хрватској земљи”. Најављује се да ће изићи дванаест књига, од чега ће се у трећини (четири књиге) „обрадити хрватска земља и хрватски народ у прошлости и садашњости, а остале двије трећине (осам књига) садржават ће путоказ у остали свијет. Тиме је потпуно јасно оправдан наслов: *Хрвајтска енциклопедија*. Она ће бити хрватска и у свом хрватском и у опћем дијелу, јер ће и домаћи и страни материјал обрадити већином домаћи стручњаци, који ће такођер страни свијет проматрати и приказати с нарочитим интересом и погледом на наше посебне прилике и потребе”. Хрватска енциклопедија требала је бити „испит духовних способности једног народа и огледало његове културе”, али „прворазредно средство за јачање народне свијести, за изграђивање наше народне културе и за социјално хармонирање народне цјелине”. Хрватска је енциклопедија била резултат концентрације знанствене и културне енергије националне заједнице. Као уреднике и сураднике окупила је најугледнија имена хрватске знаности и културе. У Уредничком вијећу били су међу осталима предсједник Академије, предсједник Матице хрватске и ректор Свеучилишта. Свеукупна материја била је подијељена на 59 главних и 7 помоћних струка, на челу којих су стајали стручни уредници (њих 85), јер су сложеније и опсежније струке имале више уредника. Уредници струка били су тада најугледнија имена знаности и културе. Укупно је било више од 500 сурадника. Иако је започела излазити уочи напада на Југославију 1941. и излазила у доба марионетске Независне Државе Хрватске, та је енциклопедија поштовала модерна начела теоријског плурализма и идеолошке неутралности, па је и могла бити лишена идеолошке искључивости те још и данас плијени духом објективности и неутралности у својој енциклопедијској текстуалности. Сувремени примјери опће националне енциклопедије су *Велика каталонска енциклопедија* (1. издање 24 тома, 1986–89; издаје је предузеће Каталонска енциклопедија, основано 1969), која је опћа енциклопедија с потпуним каталонским садржајем, те *Хрвајтска енциклопедија* Лексикографског завода „Мирослав Крлежа” (11 томова, 1999–2009; од листопада 2013. постоји у интернетском издању и стално се ревидира и допуњава).

Националне енциклопедије у ужем смислу обухваћају искључиво националну грађу. Разликују се по приступу и садржају наци-

оналне грађе, без обзира на то колико обухватне и детаљне биле. Једне нагласак стављају на нацију као повијесно-етничку категорију, а друге наглашавају државну одређеност нације. Први модел је енциклопедија народно-националног типа, у којој се наглашава темељна ос народа (повијест, култура, религија), док се друге одреднице приказују из те перспективе. Њихов идеални тип је била *Jewish Encyclopedia* (1901–06. у 12 томова), а данас је *Encyclopedia Judaica* (1. издање 1971–72. у 16 томова, 2. издање 2006. у 22 тома). Први тип је зачет поткрај 19. стољећа. На самом почетку стољећа, од 1901. до 1906, у издању Funk and Wagnalls, објављена је *Жидовска енциклопедија* (*Jewish Encyclopedia*) у 12 томова и приближно 15.000 чланака о јудаизму и Жидовима, њиховој повијести и савременом положају. Иако је изишла у New Yorku и главни су јој сурадници били с америчких свеучилишта, главни су јој извори били њемачки. Та је енциклопедија била основни извор за *Жидовску енциклопедију* на руском, коју су у Санкт Петербургу објавили Brockhaus и Efron између 1906. и 1913. У другој половини 20. стољећа, 1971–72, у Јерузалеу (Keter Publishing House) и у New Yorku (Macmillan Company) објављена је *Encyclopedia Judaica* у 16 томова (до 1994. објављено је још десет додатних томова у облику годишњака). Поткрај 2006. објављено је друго измијењено и допуњено издање у 22 тома с 21.000 чланака које се сматра једном од најбољих свјетских енциклопедија народа и религија. Други модел је енциклопедија државно-територијалног (политичког) типа, наглашава се териториј (земља и људи). Већина националних енциклопедија су спој тих модела, али њихова основна концепција даје им специфичну усмјереност, па су неке ближе првом, а неке другом типу.

Најважнија енциклопедија Лексикографског завода до 1991. била је *Енциклопедија Југославије*, чије је друго издање прекинуо распад Југославије (објављено је шест свезака, од А до Кат). Прво издање објављено је од 1955. до 1971. у осам томова, а главни му је уредник био Мирослав Крлежа, а његови замјеници су били Звонко Ткалец и Мате Ујевић, док су уредници били истакнути знаменитости из свих република (нпр. из Црне Горе Јагош Јовановић, директор Историјског института Црне Горе). За Крлежу је *Енциклопедија Југославије* значила изградњу нове културне свијести и ослобођење од конзервативног и филистарског баласта, остварење

једне утопије (усп. Равлић, 2011). *Енциклопедија Југославије* је био идеолошки пројект – пројект специфичног типа југославенства заснован на социјалистичкој идеологији и Титовој политици националне равноправности. И у Предговору 1. издању из 1955. и у Предговору 2. издању из 1980. отворено се износи та замисао. Она треба бити утемељена марксистички и припомоћи јачању заједништва и равноправности југославенских народа на начелима и политици СКЈ, на челу с Јосипом Брозом Титом. Крлежино оснивање ЛЗ-а и особито покретање *Енциклопедије Југославије* био је изниман потхват, који је у ондашњим приликама ишао против доминантног менталитета ако не и против наслијеђене идеолошке схеме, те је „врло озбиљно релативизирао власт која ју је покренула” (Ласић, 1982: 383). Тај је пројект био важан за растварање „видовданског југославенства” и за афирмацију хрватског и других националних идентитета. Ангажирањем големог интелектуалног потенцијала, Крлежа је показао ширину и толеранцију наизглед неспојиву с његовим идеолошким стајалиштем. Али и тај избор главних сурадника, које је могао довести и сачувати само с подршком врховног ауторитета (Ј. Броза – Тита), показује колико је Крлежа вјеровао да на новом социјалистичком пројекту треба искористити најбоље грађанске стручњаке. Иако заводске енциклопедије, посебно *Енциклопедија Југославије*, а дијелом и *Оића енциклопедија*, носе овај идеолошки печат, у њима је сабран голем енциклопедистички рад, који има одлике отворене и плуралистичке структуре. И то је заслуга Крлеже, точније, она је везала отворени и критички карактер Крлежина дјела, које се опире сваком идеологијском редуccionизму, као ми за битне учинке његова дјеловања у Лексикографском заводу. Покретањем великих енциклопедијских пројеката и ангажирањем врхунских интелектуалаца, од којих су многи били непоћудни властима, Крлежа је у Лексикографском заводу и око њега окупио големи интелектуални потенцијал на принципима компетентности и толеранције, што је постало трајним одредницама Завода (усп. Равлић, 2001). Иако је Крлежа био извргнут нападима, успио се с њима носити, а његова *Енциклопедија Југославије* и данас се сматра врхунским енциклопедијским дјелом. Након његове смрти, политички утјецај на Енциклопедију бивао је све изравнији. О томе говори и овај исказ Томислава Кетига, главног уредника редакције за Војводину: „Политички утјецај на рад редак-

ције био је такође видљив. Огледао се индиректно у обликовању историјских и других 'осетљивих' чланака, а директно у формирању посебне редакције за историју КПЈ/СКЈ, чиме је, с једне стране, у старту дат приоритет једном политичком опредељењу, а с друге стране, за збивања једне несумњиво значајне али не и једине битне историјске деонице предимензиониран енциклопедијски простор и дат јој субјективни уместо објективног историчарског третмана, а с треће, уврштавањем минорних политичких личности у недопустиво великом броју рушио се основни принцип селективности” (Ketig, 1991: 74). Ипак, и то је недовршено друго издање оставило голем енциклопедијски резултат, који је утјецао на енциклопедијски рад у свим републикама и покрајинама тадашње Југославије, касније самосталним државама.

4.

У посљедњих десетак година на подручју некадашње СФРЈ и другдје објављено је неколико занимљивих националних енциклопедија, које се могу схватити као посебни модели националних енциклопедија у ужем смислу. Кратко ћемо их коментирати.

Енциклопедија Словеније у 16 томова један је од најамбициознијих и најврједнијих потхвата националне енциклопедистике у свијету. Почео 1981. као национални пројект који су покренуле словенска влада и централне националне институције (Словенска академија знаности, универзитети у Љубљани и Марибору), а издавач је била Младинска књига (оглашавала је *Енциклопедију Словеније* са слоганом „Најмањи народ с националном енциклопедијом.”). Од 1987. сваке године излазио је по један том, па је од 1987. до 2001. објављена енциклопедија у 15 томова, а цијели пројект је окончан 2002. с 16. допунским томом. Чланке, писали врхунски стручњаци, потписани иницијалима, а они с опћим карактером на почетку дају основне опће информације, затим национални садржај. Десетљеће касније, 2011, Младинска књига објавила је нову националну енциклопедију у два тома, на 1600 страница, под називом *Словеника – словенска национална енциклопедија*.

Од великих вишетомних националних енциклопедија занимљива је чешка *Ottova enciklopedija Češka Republika* у пет томова, великог енциклопедијског формата неједнаког броја страница (1. том 744 странице, а 5. том 580 страница). Њезина је специфичност

у томе што је у потпуности државно-територијалног типа те што су томови тематско-проблемски: 1. природа и географија, 2. култура и умјетност, 3. архитектура, народна култура, спорт, 4. повијест и политика, 5. природне и техничке знаности, медицина, школство и издаваштво. Унутар сваког тома грађа је распоређена абecedним редом. Енциклопедија је врло богато и квалитетно илустрирана.

Македонска енциклопедија у два тома, којој је главни уредник академик Блаже Ристовски, објављена је 2009, а издавач је Македонска академија (МАНУ) – Лексикографски центар. Идеју за покретање енциклопедије МАНУ је прихватио 1999, а 2000. је основан Лексикографски центар за израду енциклопедије. Пројект је суфинанцирала Влада Републике Македоније. У енциклопедији на 1671 страници 300 аутора је написало укупно више од 9000 натукница. Чланци су потписани иницијалима, а додана је основна литература. Богато је илустрирана, садржи приближно 5000 фотографија, цртежа и скица. Енциклопедија је наглашено национално-етничка: у њој је сажета тисућљетна повијест македонскога народа, а због неких стајалишта и чланака изазвала је сукобе унутар МАНУ и шире. Македонија има солидну новију енциклопедијску традицију: 2005–06. објављена је скраћена *Britannica* у десет томова, а 2006. МИ-АН-ова енциклопедија опћа и македонска у четири тома (главни уредник Јован Павловски).

По концепцији је *Македонској енциклопедији* слична *Српска енциклопедија*, планирана у десет томова, која је након дугих припрема и контроверзија почела излазити 2010. (2010. изишла прва књига 1. тома а 2012. друга књига). Главни циљ је „сакупљање, систематизовање и енциклопедијско тумачење свеукупног историјског развоја и савременог положаја српског народа, као и приказ његовог доприноса европској и светској култури и цивилизацији”, па „највећи део свог садржаја посвећује обради свих области историје српског народа, вредности стваране како на српским просторима тако и на местима где Срби живе у расејању”, а „уз то бави се и остварењима других народа с којима су Срби били повезани”.

Енциклопедија Ирске / Ирска енциклопедија (Encyclopedia of Ireland), у једном тому, објављена је 2003, а досад су објављена три издања у укупној наклади од 100.000 примјерака. Прво издање радило се пет година, израдило га је уредништво с главним уредником, 16 савјетника и 50 конзултаната, те 950 аутора, највише из Ир-

ске, који су написали око 5000 чланака (чланци су потписани). Енциклопедија садржајно обухваћа оток Ирску (Републику Ирску и Сјеверну Ирску) те дијаспору. То је примарно Енциклопедија Ирске, али и Енциклопедија Ираца ма гдје живјели. Подједнако су, каже се у *Предговору*, обухваћени „који су напустили Ирску” као и „они који су у Ирску пристигли”, те они што се „у Ирској изјашњавају Британцима као и они који исказују ирску припадност у Великој Британији”. У територијалном смислу то није само енциклопедија Републике Ирске, него ирског отока, с припадајућим оточићима и морем, те његовим становницима у домовини и исељеништву. Драма политичке подвојености приказана је објективно и непристрасно, с идејом да би управо Ирска енциклопедија могла бити прекретница у „превладавању ограничених хоризоната прошлости”. Ирска дијаспора, која је међу највећима у свијету, приказана је сажето и објективно, већином преко биографских чланака, али и посебних натукница које систематски обрађују ирске исељеничке заједнице (нпр. *Argentina, the Irish in; Australia, the Irish in; Chicago, the Irish in*), а на исти су начин приказане и ирске заједнице од САД и Јужне Африке до Ливерпоола, Манчестера и Лондона. Дијаспора ипак није прецијењена, кључна идеја остаје да је „оток и све што се догодило унутар његових обала прави објект интереса. Активност ирских људи у иноземству важан је дио те приче, но она не смије засјенити средишње мјесто отока”. У енциклопедији важно мјесто имају илустрације, фотографије и карте. Укупно узевши, *Ирска енциклопедија* има и информацијску и идентитетску намену. Обје своје функције проводи на објективан и неконфликтан начин. И најсложеније натукнице (нпр. оне које се односе на политичку подијељеност отока) написане су објективно и непристрасно.

Енциклопедија Словачке и Словака у једном тому на енглеском, објављена је 2009, а издавач је Енциклопедијски институт Словачке академије знаности. Енциклопедија је комбинација државно-територијалног и национално-етничког типа. На великом енциклопедијском формату сажето се приказује све везано за Словачку, али и за Словаке у земљи и дијаспори. Претежно је микропедијска, има укупно 3640 чланака на 760 страница, па доминирају мањи чланци. Но, има и великих макропедијских синтеза. Највећи је чланак Словачка Република (осам страница), потом нешто мањи Словаци и Словаци у иноземству (пет страница), те фауна, фло-

ра, политичке странке. У биографски дио уврштени су и они који су подријетлом из Словачке, али нису у њој рођени и нису етнички Словаци (нпр. славни Andy Warhol [пр. име Andrew Warhola] – „Родитељи су му дошли [у САД] из села Микова у источној Словачкој.”; у сусједном градићу Medziaborce отворен је 1991. Andy Warholov музеј модерне умјетности). Енциклопедија је изнимно богато и квалитетно илустрирана с бројним фотографијама и изврсним тематским и другим картама (нпр. чланак Братислава има четири странице, од чега су три странице слике). И ова је енциклопедија израз дуге и богате чешке и словачке енциклопедистичке традиције која сеже у 19. стољеће.

5.

На крају, неколико мисли о црногорској енциклопедистичкој ситуацији и могућностима. Црна Гора нема своју националну енциклопедију – ни опћу националну енциклопедију, а ни националну енциклопедију у ужем смислу. Национална енциклопедија велик је колективни интелектуални потхват који захтијева релативно високу знанствену разину земље и лексикографско искуство (традицију). Зато је способност израде таквих енциклопедија један од показатеља зрелости неке земље за највише знанствене и културне потхвате. Ту традицију имају велике еуропске земље и народи, али тек неке средње и мање. Колико Црна Гора посједује ресурсе за такву енциклопедију? И у којој мјери? И како се они могу искористити? Колико је национална енциклопедија потребна? И каква?

С обзиром на све увјете и потребе можда би најбољи пут био израда националне енциклопедије у једном тому, слично словачкој и ирској енциклопедији. Таква енциклопедија би била важна сама по себи, а могла би бити прва фаза дугорочнијег пројекта. Она би имала два основна циља: 1) систематизирање досадашњих знанствених спознаја и синтеза постојећих знања о Црној Гори и Црногорцима од претисторије и античког раздобља до данас; 2) проширивање знања и спознаја на подручјима која досад нису довољно проучена и истражена, нити о њима постоје релевантне синтезе. Сурадници енциклопедије морају на таквим подручјима надокнадити истраживачке заостатке, знати прикупити нове информације и податке те их повезати с онима који су досад познати у

нову цјеловиту синтезу. Националне енциклопедије у мањим земљама не требају само систематизирати постојеће знање него га и проширити.

Очито је да Црна Гора има двије опће претпоставке за рад на таквој енциклопедији: прво, извјесно лексикографско искуство (традицију), која је првенствено везана за рад Лексикографског завода у Загребу као савезне институције, у којој су судјеловали и знанствени и културни радници из Црне Горе, друго, знанствени потенцијали и ресурси Црне Горе и њезине дијаспоре. Особито је важна лексикографска традиција. Црногорски знанственици сурађивали су као аутори и уредници на изради *Енциклопедије Јуџославије*, али и у другим енциклопедијама Лексикографског завода у Загребу, који је од оснивања 1950. до 1990. дјеловао као савезна знанствена институција. Тако је на другом издању *Енциклопедије Јуџославије* сурађивало низ црногорских аутора, а формирана је и посебна редакција за Црну Гору којој је главни уредник био академик Бранко Павићевић, а стручни секретар-уредник Слободан Томовић. То недовршено издање садржи чланке „Црна Гора” и „Црногорци”: опсежан чланак „Црна Гора” објављен је на крају 2. и на почетку 3. књиге (у 2. књизи, 1982, стр. 697–776. и у 3. књизи, 1984, стр. 1–52), а чланак „Црногорци” у 3. књизи, стр. 58–145. Узети заједно они чине обимну књигу. Уз те чланке објављено је низ текстова у том издању *Енциклопедије Јуџославије*, али далеко више у првом издању, затим у *Опћој енциклопедији* (8 томова, 1977–82, допунски том 1988), те у другим енциклопедијама Лексикографског завода. Тако и нова заводска опћа енциклопедија *Хрватска енциклопедија* (11 томова, 1999–2009) садржи бројне натукнице о Црној Гори и Црногорцима, које се и даље допуњавају.

Ако би се кренуло таквим, ипак нешто лакшим путем, пред водитељима пројекта био би голем организацијски, уреднички, ауторски и издавачки посао. Рад на свакој озбиљној енциклопедији одвија се у четири основне фазе: 1) припрема пројекта – избор главног уредника и ужег редакцијског тима, израда основне концепције, те избор уредника струка; 2) израда абецедарија; 3) одређивање аутора натукница, те писање, редигирање и лекторирање чланака; 4) ликовно и графичко уређивање, пријелом, те штампање (у данашње доба то значи не само књижно издање него и укључивање других медија објављивања, као што је интернет, што тре-

ба од почетка укључити у концепцију и изведбу пројекта). Неке фазе тога посла би могле бити олакшане и скраћене. Могао би се искористити црногорски дио абецедарија 2. издања *Енциклопедије Јујославије*, који би се критички прегледао и допунио. Исто тако могли би се искористити постојећи текстови о Црној Гори и Црногорцима из *Енциклопедије Јујославије* и других заводских енциклопедија, али и богат ликовни материјал. Међутим, ти и други могући облици сурадње и помоћи, не могу замијенити аутентични домаћи рад. Енциклопедија Црне Горе (или Црногорска енциклопедија) мора бити изворно црногорски производ и мора се заснивати на домаћим ресурсима, првенствено уредника и аутора с црногорских свеучилишта и институција, црногорских знанственика, публициста, стручњака.

И на крају: Зашто све ово? Зар за малу земљу као што је Црна Гора ипак није боље преузети или превести неку познату опћу енциклопедију, макар скраћену? Међутим, то је корисно само на почетку, али не удовољава потребама које може задовољити само властита национална енциклопедија (опћа или посебна). Наиме, чак и кад би садржавала неке основне чињенице о Црној Гори, таква енциклопедија не би могла изразити њезин идентитет, њезино посебно стајалиште према свијету и тежњу за потпуним представљањем свега наслијеђа и постигнућа. Националне енциклопедије су својеврсно огледало једне земље. У њима смо онакви какви јесмо, са својим наслеђем и потенцијалима, без прешућивања, али и без искривљавања. Наравно, онолико колико смо то у стању постићи. У њима је сабрано и сређено знање о нама, али и наш идентитет. У њима нас и други могу видјети у потпуности и објективно. Зар је то мало?

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Burke, Peter, *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*, Polity Press u suradnji s Blackwell Publishers, London, 2000.
- [2] Collison, Robert L., *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*, 2. издање, Hafner Publishing Co., New York, 1966.
- [3] Doody, Aude, Pliny's Natural History: Enkyklios Paideia and the Ancient Encyclopedia, *Journal of the History of Ideas*, 70 (2009), 1: 1–21.

- [4] Eco, Umberto, *Od Interneta do Gutenberga*, 1996. (dostupno na: <http://boo.mi2.hr/~ognjen/tekst/eco96.html>)
- [5] Engelsing, Rolf, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland, 1500–1800*, J. B. Metzlersche i A. E. Poeschel, Stuttgart, 1974.
- [6] Featherstone, Mike, Venn, Couze, Problematizing Global Knowledge and New Encyclopaedia Project: An Introduction, *Theory, Culture, and Society*, special issue on problematizing global knowledge, 23 (2006), 2–3: 1–20.
- [7] Ketig, Tomislav, Dileme suvremene nacionalne enciklopedije, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža”*, knjiga 1, 1991: 73–78.
- [8] Krleža, Miroslav, Referat na Plenumu Centralne redakcije Enciklopedije Jugoslavije 12. VI 1952, *Eseji VI*, Zora, Zagreb, 1967.
- [9] Lasić, Stanko, *Krleža. Kronologija života i rada*, Liber, Zagreb, 1982.
- [10] Ravlić, Slaven, Leksikografski zavod, Krleža i društvene znanosti, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža”*, knjiga 10, 2001: 35–43.
- [11] Ravlić, Slaven, Enciklopedija kao socijalna utopija, *Studia lexicographica*, 5 (2011), 1(8): 44–56.
- [12] Schiffler, Ljerka, *Ideja enciklopedizma i filozofijsko mišljenje*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1989.
- [13] Vujić, Antun, Razvitak enciklopedistike i enciklopedijsko vrednovanje, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža”*, knjiga 1, 1991: 25–43.
- [14] Yeo, Richard, *Encyclopaedic Vision: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Slaven RAVLIĆ

ENCYCLOPAEDIA IN THE GLOBAL AGE: CONCEPTS AND MODELS
OF NATIONAL ENCYCLOPAEDIAS

Summary

This work analyses the changes of the role and the form of the encyclopaedia, which were triggered by the development of information technology, especially the Internet, as well as by the economical and social process of globalization. These changes made the encyclopaedias universally available and open to their users, while at the same time the question of national cultural identity became extremely important, so that the encyclopaedias are no longer used only for their informational functions, but also to establish one's identity. The second part of this work analyses two types of national encyclopaedias – the general national encyclopaedia and the purely national encyclopaedia, where it is evident that, despite the differences on the level of content and information, there are certain connections on the level of ideology and identity. In the final part of this work we consider some newer national encyclopaedias as models of purely national encyclopaedias, and based on that we formulate the ideas for the possible Encyclopaedia of Montenegro (*Encyclopaedia Montenegrina*).

Key words: encyclopaedia, globalization, models of national encyclopaedias